DAVLAT XARIDLARI SAMARADORLIGINI GIBRID VAZNLASH ASOSIDA INTEGRAL BAHOLASH

Axmedjanov Sardorbek
i.f.f.d. (PhD), Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Tezisda davlat xaridlari samaradorligini ko'p mezonli integral baholash uslubiyati yoritilgan. Samaradorlikni faqat narx tejalishi asosida emas, balki institutsional, iqtisodiy, raqobat, tadbirkorlik, raqamlashtirish, shaffoflik va shartnoma ijrosi ko'rsatkichlari orqali aniqlash taklif etiladi. Indikatorlarni vaznlashda Shannon entropiyasi va AHP usullarini birlashtiruvchi gibrid yondashuv asoslangan.

Kalit so'zlar: davlat xaridlari, samaradorlik, integral indeks, Shannon entropiyasi, AHP, gibrid vaznlash, normallashtirish.

Davlat xaridlari samaradorligini faqat boshlang'ich va yakuniy narxlar o'rtasidagi farq orqali baholash xarid tizimining real natijadorligini to'liq aks ettirmaydi. Past narxda tuzilgan shartnoma keyinchalik sifatsiz ijro, muddat buzilishi yoki qo'shimcha xarajatlar bilan kuzatilishi mumkin. Aksincha, narx tejalishi nisbatan past bo'lgan xarid yuqori sifat, mahalliy innovatsiya yoki ijtimoiy natija yaratishi mumkin. Shu sababli fiskal, institutsional va strategik natijalarni birgalikda baholovchi kompleks tizim talab etiladi.

Taklif etilgan integral baholash modeli davlat xaridlari samaradorligini o'nta modul asosida baholashni nazarda tutadi. Ular institutsional, tashkiliy, iqtisodiy, raqobat, tadbirkorlik, elektron xaridlar, shaffoflik, shartnoma ijrosi, ekologik-ijtimoiy va yakuniy natijadorlik modullaridan iborat. Har bir modul doirasida 3–5 ta indikatorni shakllantirish va umumiy ko'rsatkichlar sonini 30–50 oralig'ida belgilash tavsiya etiladi.

Turli o'lchov birliklarida ifodalangan indikatorlarni bir tizimga keltirish maqsadida min–max normallashtirish usulidan foydalaniladi. Samaradorlik oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi rag'batlantiruvchi va salbiy ta'sir ko'rsatuvchi cheklovchi indikatorlar alohida formulalar asosida 0 dan 1 gacha bo'lgan intervalga keltiriladi.

Integral indeksni shakllantirishdagi muhim masalalardan biri indikatorlar vaznini aniqlashdir. Faqat ekspert fikriga asoslangan vaznlash subyektivlik xavfini oshiradi, faqat statistik usullardan foydalanish esa ayrim iqtisodiy yoki institutsional jihatdan muhim ko'rsatkichlarning ahamiyatini pasaytirishi mumkin. Shu sababli gibrid vaznlash yondashuvi taklif etiladi.

Shannon entropiyasi ko'rsatkichlarning statistik farqlash qobiliyatini hisobga olib, ma'lumotlar tarkibidagi real axborot hajmi asosida obyektiv vaznlarni shakllantiradi. AHP usuli esa ekspertlarning juft taqqoslashlari orqali indikatorlarning iqtisodiy va strategik ahamiyatini hisobga olish imkonini beradi. Ushbu ikki yondashuvning kombinatsiyasi statistik obyektivlik va ekspert bilimini birlashtiradi.

Bazaviy variantda yakuniy vazn $w_i=0{,}5w_i^E+0{,}5w_i^A$ shaklida hisoblanadi. Bunda entropiya va AHP vaznlarining har biriga 50 foizlik ulush beriladi. AHP ekspert baholarining izchilligini ta'minlash uchun $CR<0{,}10$ sharti bajarilishi talab etiladi.

Taklif etilayotgan yakuniy integral indeks 0 dan 1 gacha bo'lgan intervalda baholanadi. 0,00–0,20 natija juda past, 0,21–0,40 past, 0,41–0,60 qoniqarli, 0,61–0,75 yaxshi, 0,76–0,90 yuqori va 0,91–1,00

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

etalon daraja sifatida talqin etiladi. Bunday tasnif faqat hudud yoki tashkilotlarni o‘zaro solishtirish emas, balki past natija qayd etilgan aniq modullarni aniqlash imkonini beradi.

Gibrid modelning muhim afzalligi shundaki, kam o‘zgaruvchan, biroq institutsional jihatdan muhim indikator entropiya usulida past vazn olsa, AHP uning strategik ahamiyatini saqlab qoladi. Aksincha, ekspertlar ayrim an’anaviy indikatorlarga haddan tashqari yuqori baho bersa, entropiya real statistik farqlanishni hisobga olib muvozanatni ta’minlaydi.

Davlat xaridlari samaradorligini kompleks baholashda gibrid vaznlash asosidagi integral indeksdan foydalanish tizim holatini birgina ko‘rsatkichda umumlashtirish bilan birga muammoli yo‘nalishlarni diagnostika qilish imkonini beradi. Ushbu metodikani hududlar, davlat buyurtmachilari va xarid toifalari kesimida qo‘llash davlat xaridlarini boshqarishda dalillarga asoslangan qarorlarni kuchaytiradi. Integral indeksni amaliyotga joriy etishda vaznlarning sezgirlik tahlili, ma’lumotlar sifati, indikatorlar o‘rtasidagi korrelyatsiya hamda metodologiyaning vaqt bo‘yicha barqarorligini muntazam tekshirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. OECD. Public Procurement Performance. OECD Publishing, 2023.
2. OECD, European Union, JRC. Handbook on Constructing Composite Indicators. OECD Publishing, 2008.
3. Shannon C.E. A Mathematical Theory of Communication. Bell System Technical Journal, 1948, 27, 379–423.
4. Saaty T.L. The Analytic Hierarchy Process. McGraw-Hill, 1980.
5. Diakoulaki D., Mavrotas G., Papayannakis L. The CRITIC method. Computers & Operations Research, 1995, 22(7), 763–770.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.